

Welkom

Welkom in de tentoonstelling
*Body Language. Het lichaam in
de middeleeuwse kunst.*

In dit tekstboekje vindt u alle
zaal- en objectteksten.

De betekenis van onderstreepte
woorden in de lopende tekst
staat in de woordenlijst achter in
het boekje.

Dit boekje mag u mee naar
huis nemen.

Log in op onze wifi en doe de QR-tour!

Hierboven ziet u een voorbeeld van
een QR-code.

Om een QR-code te scannen doet
u het volgende:

Open de QR-scanner op uw
mobiele telefoon (mogelijk is dit
de camera-app).

Richt de camera op de QR-code.

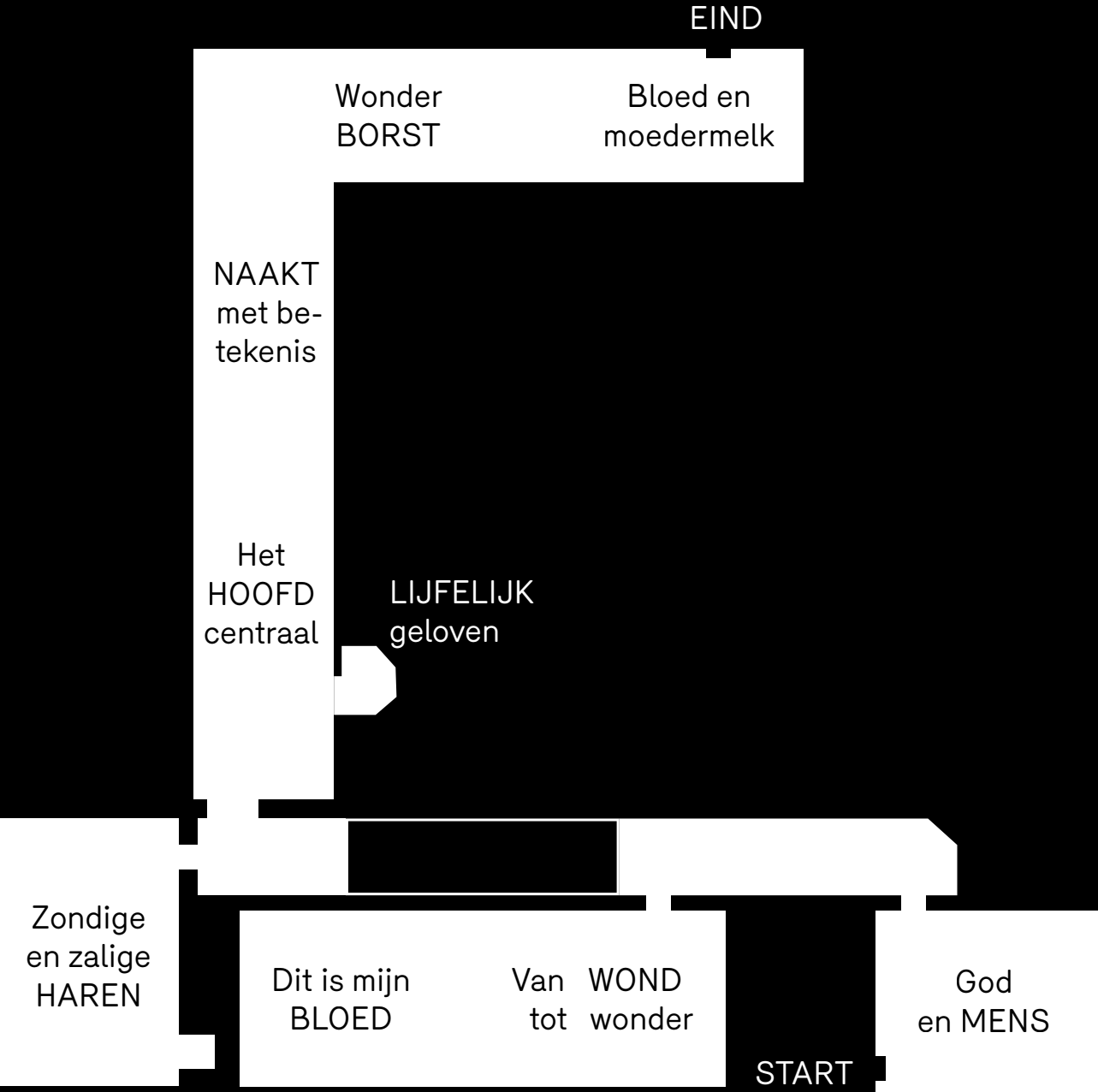
In het scherm verschijnt vanzelf
een melding waarmee u toegang
krijgt tot het verhaal van
Wendelien van Welie, Janneke
Stegeman, Peter Raedts en
Stefan van der Stigchel.

Deze experts vertellen in de tentoon-
stelling hoe zij de kunstwerken zien.
Ze bieden verdieping, een nieuw
perspectief, of een andere manier
van kijken. Door met uw telefoon
de QR-codes bij de teksten in dit
boekje te scannen krijgt u toegang
tot hun verhalen.

Wifi netwerk: MCC

Wachtwoord: welkombijhetmuseum

Plattegrond

Body Language

Wandelende heiligen zonder hoofd, wonden in de vorm van een vagina en Jezus die als een druif wordt uitgeperst: welkom in de religieuze belevingswereld van de middeleeuwer. In de late middeleeuwen (1300-1500) groeit de aandacht voor de lichamen van Jezus, Maria en heiligen. Hierdoor ontstaan de meest wonderlijke kunstwerken, waarin het lichaam of lichaamsdelen een hoofdrol spelen.

In de kunstwerken schuilt een voor de middeleeuwer begrijpelijke en belangrijke boodschap. Door de vele eeuwen die sinds het ontstaan zijn verstreken, is deze boodschap voor ons vaak onduidelijk geworden. Wie goed kijkt ziet dat het afgebeelde lichaam tot ons spreekt. Maak kennis met de fascinerende *body language* van de late middeleeuwen.

Het lichaam in de middel- eeuwse kunst

God en MENS

Jezus, de zoon van God, stierf op de meest schandelijke wijze, aan het kruis. Een straf gereserveerd voor misdadigers van het laagste allooi. Ondanks zijn goddelijke natuur leed Jezus als mens, hij voelde angst en pijn. Na zijn dood zien kunstenaars zich voor de uitdaging gesteld om de menselijke kant van Jezus te visualiseren. De klassieke godenbeelden bieden geen uitkomst, die zijn in hun perfectie verre van menselijk. Lichamelijk lijden is de klassieke goden vreemd.

Het duurt ruim duizend jaar voordat het beeldtype ontstaat van de lijdende Jezus aan het kruis, met duidelijk zichtbare wonden. Dit beeld wordt steeds extremer: meer bloed, diepere wonden, smartelijker blikken. Het lichaam blijkt een ultiem middel om de hoopgevende christelijke boodschap invoelbaar te maken: Jezus gaf zijn lichaam om gelovigen te verlossen van hun zonden.

01

Sinds de coronacrisis kennen we de dreiging van een besmettelijke en dodelijke ziekte van nabij. Hoe ga je om met gevoelens van onrust, angst en collectieve machteloosheid? Waaruit put je hoop?

Dit kruisbeeld is gemaakt in de tijd dat de zwarte dood door Europa raasde. Jezus' lichaam is bedekt met builen, net als de lichamen van zovelen die in de middeleeuwen met het pestvirus zijn besmet. Het beeld zal de gelovige troost hebben geboden: je staat er niet alleen voor, Jezus is hier ook doorheen gegaan. Uit de builen druppelen telkens drie straaltjes bloed; een verwijzing naar de heilige drie-eenheid: God als Vader, Zoon en heilige Geest.

Omgeving Keulen, ca. 1350
Hürth (Kendenich), Kirchengemeinde St. Johann Baptist

U hoort O Viridissima virga van Hildegard van Bingen,
uitgevoerd door het Nationaal Vrouwen Jeugdkoor o.l.v.
Wilma ten Wolde

Een troostrijk beeld

De middeleeuwse gelovige wil zo intens mogelijk het lijden van Jezus doorvoelen. Veel bidden en mediteren is hiervoor de aangewezen methode. Kunstwerken vormen een waardevolle ondersteuning. Gebed en meditatie zijn niet enkel gericht op Jezus en God, ook de attributen en bloedende lichaamsdelen die een rol spelen bij Jezus' lijdensweg zijn geliefd. Vooral zijn wonden maken het lijden invoelbaar.

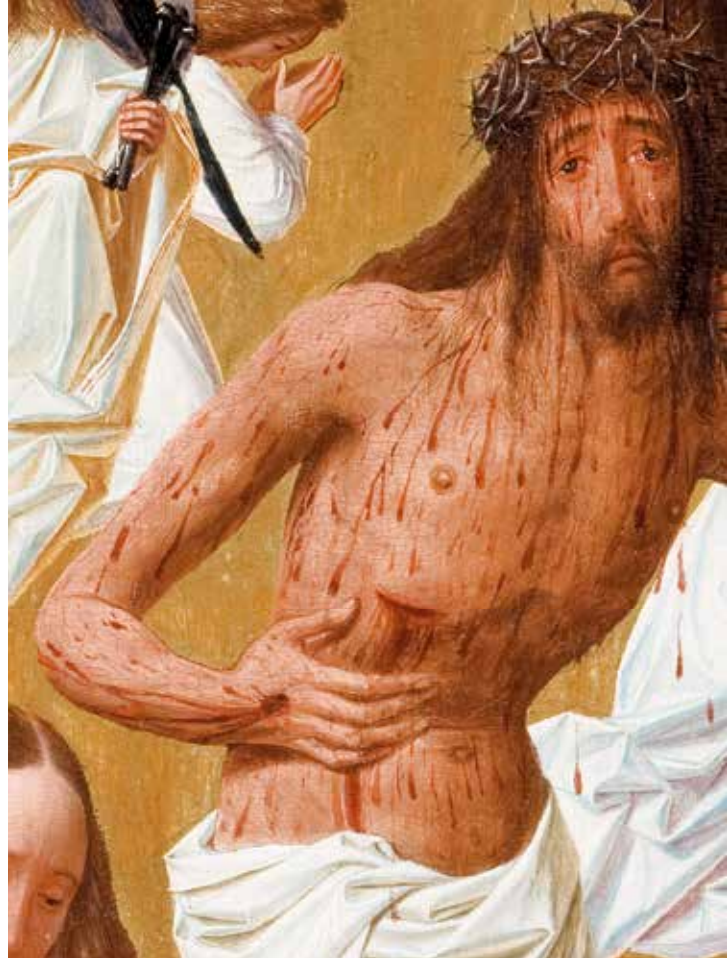
Net als het kruis staan de wonden symbool voor het offer van Jezus. Ze verwijzen naar het nieuwe leven zonder zonden dat uit zijn kruisdood voortkwam. De wonden worden op bijzondere manieren verbeeld: bloederig, geïsoleerd van het lichaam, of als vagina.

Van WOND naar wonder

Kom wat dichterbij en bekijk de zorgvuldige detaillering van dit schilderij. Met een smartelijke blik kijkt Jezus u aan. Met zijn rechterhand vestigt hij aandacht op zijn zijdewond, als fysieke herinnering aan het offer dat hij bracht. Rechtsboven zijn de werktuigen afgebeeld waarmee het heftig bloedende lichaam is bewerkt.

Het beeldtype van de man van smarten, waarbij de verrezen Jezus zijn kruiswonden toont, is vanaf de veertiende eeuw zeer geliefd. Het moet de toeschouwer helpen om zich in te leven in zijn lijdensverhaal.

Geertgen tot Sint Jans, ca. 1490
Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM s63

Man van smarten

03

Met een serene blik legt Jezus zijn hand onder zijn zijdewond. Onder de huid zijn de aderen zichtbaar. Dit beeld was bedoeld om wat hoger geplaatst te worden, zodat de aandacht van de geknielde gelovige direct naar de wonden in zijn handen en zijde zou gaan. Via zijn wonden herinnert Jezus de gelovigen aan zijn offer.

Arnt van Zwolle, ca. 1490
Oostrum-Venray, Parochie Onze Lieve Vrouw Geboorte

Wonden op ooghoogte

Uit de dood opgestaan toont Jezus zijn kruiswonden. Om de aandacht van de toeschouwer te trekken zijn de wonden ingelegd met robijnen. Een toepasselijke keuze, robijnen staan in de middeleeuwen symbool voor het bloed van Jezus. Helaas zijn drie van de vijf stenen verloren gegaan. Het zilveren beeldje bekroonde ooit een monstrans: een hostiehouder. Niet voor niets, want de hostie geldt als het lichaam van Jezus.

Nederrijn, ca. 1500
Keulen, Museum Schnütgen, G 678

Wonden van robijn

05

In de Bijbel staat dat Jezus drie dagen na zijn kruisiging opstaat uit de dood. De apostel Tomas is niet overtuigd: 'Alleen als ik de wonden van de spijkers in zijn handen zie en met mijn vingers kan voelen, en als ik mijn hand in zijn zij kan leggen, zal ik dat geloven', zegt hij. Dit beeld toont hoe zijn twijfel teniet wordt gedaan. Jezus nodigt hem uit om zijn wond aan te raken. Een intiemer bewijs van de opstanding is er niet.

Thüringen, 1480-1500
Aken, Suermondt-Ludwig-Museum, SK 394

Eerst voelen,
dan geloven

Voor de middeleeuwer is volkomen duidelijk waar de vier stippen en het hart linksonder voor staan: de vijf kruiswonden van Jezus. Een hart verwijst naar de zijdewond, de stippen naar de wonden in handen en voeten. Dit getijdenboek helpt de gelovige eigenaar om op vaste momenten van de dag het juiste gebed uit te spreken. De opengeslagen pagina's maken deel uit van een reeks gebeden rondom het lijden van Jezus. De tekst links begint vrij vertaald met 'Wees gegroet doorboorde linkerhand van Christus'.

Utrecht, Meester van de Bostonse Stad Gods, ca. 1470
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 131 G 41, f. 60v-61r

Bidden tot de wonden

Met behulp van dit gebedenboek kan de gelovige mediteren bij de attributen uit het lijdensverhaal van Jezus, zoals de doornenkroon, geselzuil en spijkers. Op de linkerpagina staat een gebed tot het onderkleed van Jezus, waar volgens de Bijbel soldaten al tijdens de kruisiging om dobbelden. Op de rechterpagina is de doornenkroon afgebeeld. Ook de wonden leiden hier een zelfstandig leven. In plaats van onderdeel van het lichaam van Jezus zijn het attributen, net als de dobbelstenen.

Zuid-Nederland, 1375-1400
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA 36, f. 76v

Wonden als
attributen

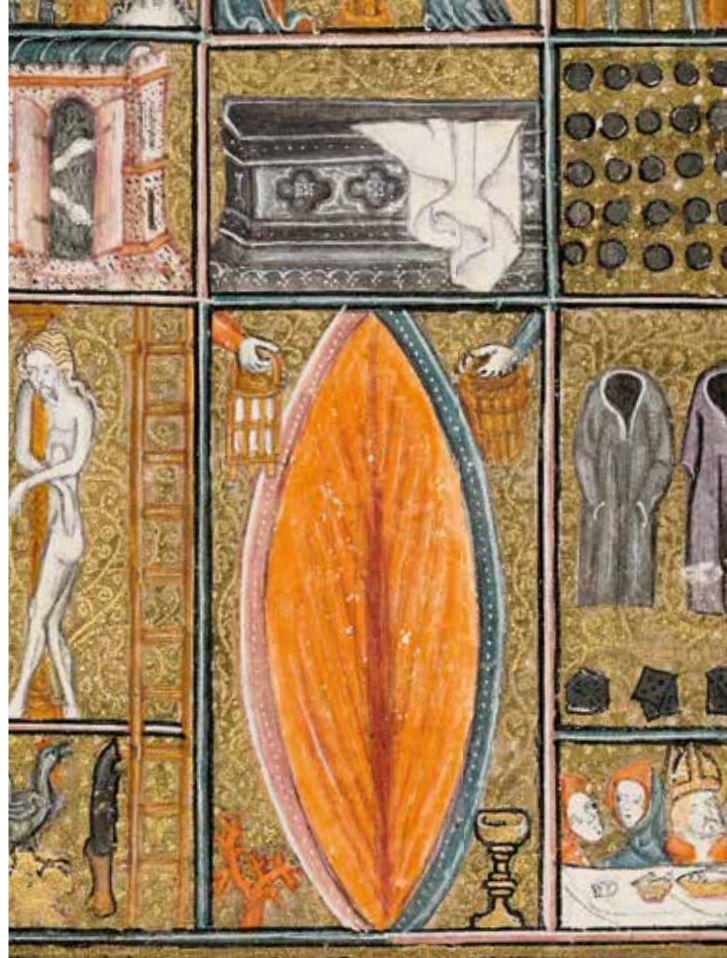
Dit handschrift is gemaakt in het Utrechtse kartuizerklooster Nieuwlicht, in de buurt van de huidige Marnixlaan. De kartuizers vormen een strenge kloosterorde en leiden een ascetisch bestaan. Hun hoogste doel is mystieke eenwording met God, bijvoorbeeld via intense meditatie over de kruiswonden van Jezus. Ze zijn hier onderaan de rechterpagina afgebeeld. Opvallend is dat de wonden los staan van Jezus' lichaam, het zijn attributen, net als de passiewerktuigen ernaast. Esthetiek doet er voor de maker van dit handschrift niet toe; alle aandacht moet uitgaan naar het lijden van Jezus.

Losse wonden

In de late middeleeuwen groeit de aandacht voor de zijdwond van Jezus. Bij sommige mystici en kloosterordes neemt dit een wel heel specifieke vorm aan. Jezus' dood aan het kruis is voor hen als een wedergeboorte. Hieruit kwam immers het nieuwe leven voort, een leven zonder zonden in eeuwige zaligheid. Door de associatie met geboorte krijgt de zijdwond in getijdenboeken de vorm van een vagina. In deze miniatuurschildering is deze omgeven door scènes en attributen uit het lijden van Jezus. Ook hier is de wond een attribuut geworden dat los van de lijdende Jezus figureert.

Bohun Psalter
Engeland, ca. 1370-1380
Oxford, Bodleian Libraries, Auct. D. 4. 4, f. 236v

Geboren uit
een wond

10

Komt de vagina-vorm van de zijdegond door de associatie met geboorte, of is er meer aan de hand? In deze wond is een groot hart zichtbaar, met daarin de vijf wonden van Jezus. Over de zijdegond ontstaan allerlei, vaak haast onnavolgbare, theorieën. Zo denkt men dat de lans die de zijdegond veroorzaakte, doorstootte naar Jezus' hart. Kloosterzusters worden opgeroepen om de zijdegond 'binnen te dringen', om zo dicht bij het hart van Jezus te komen. Zij zien hem immers als hun bruidegom.

Vlaanderen of Engeland, ca. 1410
Oxford, Bodleian Libraries, Lat. liturg. f. 2, f. 4v

De wond als vagina

11

Het lijkt bijna een opstandingsscène. Zo wordt Jezus veel afgebeeld: uit het graf opgestaan, gekleed in een mantel, zijn wonden tonend. Maar hier gebeurt iets anders. Jezus knijpt in zijn wond, waardoor er een forse straal bloed uitkomt. De knielende vrouw vangt het op in een kelk. Het is Caritas, de personificatie van de liefdadigheid. Zij zal het bloed in de kelk uitdelen aan mensen die hulp nodig hebben.

Keulen, 1470
Keulen, Wallraf-Richartz-Museum, WRM 152

Reddend bloed

Het is alsof Jezus en de vrouw in bed met draadjes aan elkaar verbonden zijn. Hier ligt Lidwina van Schiedam. Als ze twaalf jaar oud is besluit ze om haar leven aan Jezus te wijden. Ze bidt om een lichamelijke verminking, zodat niemand met haar zal willen trouwen. Op haar vijftiende valt ze bij het schaatsen. De wond geneest niet en de resterende 34 jaar van haar leven brengt ze door in bed. Ze heeft vele mystieke ervaringen, met als hoogtepunt het ontvangen van de stigmata van Jezus zelf.

Vita alme virginis Lijdwine, Johannes Brugman (auteur);
Otgier Pietersz. Nachtegael (uitgever), Schiedam, 1498
Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH i44, f. 57r

Goddelijke
verminking

13

Ingetogen toont de heilige Franciscus van Assisi (1182-1226) zijn gewonde handen. Hij verplaatste zich zo hevig in het lijden van Jezus dat hij de kruiswonden op zijn eigen lichaam ontving. Zijn stigmata zijn de bekendste uit de christelijke geschiedenis. Met deze wonden roept de heilige ons op om, net als hij, Jezus na te volgen. Franciscus heeft veel invloed op de geloofsbeleving van de late middeleeuwen.

Utrecht, ca. 1480
Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM bh599

Vrome wonden

Peter Raedts

14

Op dit schilderij ontvangt Franciscus van Assisi de kruiswonden rechtstreeks van Jezus, uitgebeeld met lange, rode lijnen. Kloostergemeenschappen die de leefregels van Franciscus volgen propageren een mystieke eenwording met Jezus' lijden. Achter Franciscus staat Clara, de stichter van de orde der clarissen, de vrouwelijke tak van de franciscanen.

Noord-Nederland, 1490-1500
Utrecht, Museum Catharijneconvent, langdurig bruikleen
particuliere collectie, RMCC s139

Door bloed verbonden

Dit is mijn BLOED

In de Bijbel zegt Jezus terwijl hij het brood breekt en de wijn uitschenkt: 'dit is mijn lichaam' (...) 'dit is mijn bloed'. Uit deze tekst volgt een centraal ritueel binnen het christendom: de eucharistie. Gelovigen nemen deel aan dit ritueel door het brood te eten in de vorm van een hostie (het lichaam) en de wijn te drinken (het bloed). In de vroege middeleeuwen ontstaat een discussie of brood en wijn werkelijk veranderen in het lichaam en bloed van Jezus. Tijdens een kerkvergadering in 1215, het Vierde Lateraans Concilie, wordt deze transsubstantiatie gedefinieerd. Kunstenaars halen alles uit de kast om dit ingewikkelde concept te visualiseren. De fixatie op Jezus' bloed leidt tot de meest wonderlijke verbeeldingen.

Kunnen brood en wijn echt in het lichaam en bloed van Jezus veranderen? Voor wie dat betwijfelt bidt paus Gregorius (540-604), de man in het midden, om bewijs. In een visioen ziet Gregorius vervolgens Jezus verschijnen op het altaar tijdens de mis. Jezus' bloed stroomt uit zijn zijdewond in de kelk voor de wijn. Het is duidelijk: Jezus is werkelijk aanwezig tijdens de viering van de eucharistie. Voorstellingen van deze Gregoriusmis zijn erg populair. Ze moeten gelovigen overtuigen van de werkelijkheid van de transsubstantiatieleer.

Meester van de Heilige Sippe, 1486
Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM s33

Visioen voor twijfelaars

De tekst in dit boek is geschreven door de theoloog Geert Grote (1340-1384). Hij is de grondlegger van de Moderne Devotie, een spirituele beweging waarin ieder mens verantwoordelijk is voor zijn of haar leven op aarde en in het hiernamaals. Een persoonlijk geloofsleven en meditatie zijn hierin cruciaal. Een afbeelding als deze, waarbij Jezus' lichaam volledig is bedekt met een bloedpatroon, moet de gelovigen helpen om zich in te leven in het lijden van Jezus.

Geert Grote (auteur), Haarlem? (illustraties), 1481
Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH Warm h92A6,
f. 88v

Bloederig
patroon

Maria strekt haar hand uit naar het met bloed bedekte lichaam van haar zoon. Rechts van het kruis staat Jezus' apostel Johannes. Op de zijpanelen zijn de apostel Jakobus de Meerdere en de heilige Catharina afgebeeld. Het drieluikje was dankzij het formaat geschikt voor privédevotie. De eigenaar gebruikte deze voorstelling om het lijden van Jezus te doorvoelen. De bloemen aan de voet van het kruis hebben een symbolische betekenis: paardenbloemen staan voor Jezus' lijdensweg, viooltjes voor nederigheid en narcissen voor de overwinning op de dood.

Westfalen, ca. 1410
Schwerin, Staatliches Museum, G 2618

Mede-lijden

18

In deze sculptuur wordt een link gelegd tussen de zijdewond, de eucharistie en de verlossing. Vanuit de wond stroomt Jezus' bloed in een kelk, vastgehouden door een engel. Het bloed zal de dode in de doek aan zijn voeten toegang geven tot het paradijs. Mogelijk stond dit beeld boven een graf, in de hoop dat Jezus' bloed ook hier de overledene zou verlossen.

Omgeving Michel Erhart (Ulm), ca. 1495
Bamberg, Senger Kunsthandel

Van wond naar verlossing

19

Op dit perkamenten blad, afkomstig uit een getijdenboek, staat een grote kelk gedragen door twee engelen. De buitenkant van de kelk is gedecoreerd met de drie spijkers waarmee Jezus is gekruisigd. Uit de zijdevond bovenop de kelk gutst het bloed over de rand. Hier wordt letterlijk verbeeld dat wijn tijdens de eucharistie in bloed verandert. De vaginale vorm van de wond verwijst naar de geboorte van het nieuwe, zondevrije leven dat de gelovige kan verkrijgen dankzij de kruisdood van Jezus.

Parijs (?), 1490-1500
Oxford, Bodleian Libraries, Douce d. 19, f. 77r

Een kelk vol symbolen

Heel systematisch is het lichaam van Jezus bedekt met bloeddruppels. In de achtergrond komen engelen met kelken aangevlogen om het kostbare bloed op te vangen. De botten en de schedel onderaan het kruis hebben een dubbele betekenis. Ze verwijzen naar de plek van Jezus' kruisdood, Golgota, wat schedelplaats betekent. Ook vertellen legendes dat Adam, volgens de Bijbel de eerste mens, op Golgota begraven is. Adam eet tegen Gods wil van de boom van kennis van goed en kwaad en brengt zo de zonde in de wereld. Jezus sterft boven Adams overblijfselen en reinigt met zijn bloed de zonde die Adam in de wereld bracht.

Meester van de bewening van Christus te Lindau, 1420-1430
Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM s34

Reinigend bloed

Jezus wordt als een druif geplet in een wijnpers; een meer letterlijke verbeelding van de relatie tussen wijn en bloed bestaat er niet. Het beeld van de 'mystieke wijnpers' is een toegankelijke manier om de transsubstantiatie uit te leggen. Het wordt in de late middeleeuwen dan ook een populair thema, vooral in gebieden waar veel wijn wordt verbouwd. Afbeeldingen zijn te vinden op voorwerpen bedoeld voor privédevotie, zoals dit handschrift, en op vaandels van wijnboeren.

Keulen, 1450-1500
Nijmegen, Universiteitsbibliotheek Radboud Universiteit,
292, f. 181r

Als een druif in
de pers

Deze 'mystieke wijnpers' is wel heel bijzonder: Jezus wordt uitgeperst door zijn kruis. Bloed drupt in het bassin en stroomt door een tuitje linksonder in een kelk. Vanaf de twaalfde eeuw koppelen theologen Jezus' lijden in het Nieuwe Testament aan teksten uit het Oude Testament. De tekst onderaan dit schilderij verwijst naar Jesaja 63:3: 'Ik heb de perskuip alleen getreden'. Op de banderol achter Jezus staat 'Bedenk of een pijn is zoals mijn pijn'.

Werkplaats Meester van het altaar van Bartholomeus,
1500-1510
Koblenz, Mittelrhein Museum, M1979_18

Is jouw lijden als
mijn lijden?

Dit zogenaamde 'bloedboek' laat zien waar de fixatie op Jezus' bloed toe leidt. Pure horror? Voor de middeleeuwer niet. Pagina na pagina zien we honderden bloeddruppels. Deze pagina's tellen er maar liefst 540. Dit verwijst naar de ruim 5400 wonden die Jezus volgens middeleeuwse rekenmodellen tijdens zijn lijdensweg opliep en de meer dan 54000 bloeddruppels die hij daarbij verloor. Dit psalter helpt de middeleeuwer bij het oproepen van hevige devotionele ervaringen. De projectie achter dit boek toont meer pagina's. Let op de kale plekken; die zijn veroorzaakt door het vele aanraken en kussen.

Engeland, 1480-1490
Londen, The British Library, Egerton 1821

Wendelien van Welie

Bloedboek

Wat is de betekenis van lichaamshaar tegenwoordig? In de late middeleeuwen heeft het afbeelden van hoofd- en lichaamshaar vaak een negatieve connotatie. Wildemannen en andere onbeschaafde volkeren worden weergegeven met een dikke, harige vacht. De van losbandigheid betichte Maria Magdalena krijgt zedeloos loshangend haar. En de forse baard van de heilige Wilgefortis maakt haar afstotelijk. Maar waarom geven kunstenaars Jezus dan schaam- en okselhaar?

Zondige en zalige HAREN

Dit eikenhouten beeld is heel verfijnd. Neemt u vooral de tijd om het goed te bekijken. Ziet u het uitgekerfde haar in de oksels en boven de lendendoek? Dit is het enige bekende beeld van Jezus met okselhaar. De maker van dit beeld komt uit de kringen van de beste vijftiende-eeuwse kunstenaars, zoals Jan van Eyck, Rogier van der Weyden en de gebroeders van Limburg. Deze kunstenaars wedijveren om de meest menselijke verbeelding van Jezus. Schaam- en okselhaar horen daarbij.

Maasland (mogelijk Maastricht) of Bourgondië, 1400-1425
Amsterdam, Rijksmuseum, BK-2015-57

Menselijk haar

Verslagen houdt Maria het dode lichaam van haar zoon vast. Op het naakte lichaam van Jezus is heel subtiel schaam- en okselhaar aangebracht. Wat zal het effect zijn geweest op de middeleeuwse toeschouwer? Hij zal zich zeker verwonderd hebben over het realisme van het schilderij. Zo echt, zo tastbaar. Net een echt lichaam. En dat is precies wat de kunstenaar wil laten zien: Jezus is God én mens. Volmaakt, met alles erop en eraan.

Omgeving Rogier van der Weyden, 1448
Leuven, M-Museum, langdurig bruikleen Jezuïeten Oude
Abdij Drongen, EX/020

God én mens

Hier wordt Jezus door een aantal mensen van het kruis getild. De enige ongesluierte vrouw is Maria Magdalena. Zij staat bekend als een boetvaardige zondares met lange haren, een beeld dat bepaald is door paus Gregorius de Grote. In de middeleeuwen hebben alleen hele jonge meisjes en vrouwen van lichte zeden hun haren los. Respectabele vrouwen dragen een sluier over hun haar. Vandaar dat in scènes met de kruisafneming Maria Magdalena dikwijls de enige is, die met loshangend haar wordt weergegeven. Zo wijst de kunstenaar de toeschouwer op haar zondige verleden.

Zuid-Nederland, mogelijk Brussel, ca. 1450
Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM bh312

Zondig verleden

Paus Gregorius de Grote (540-604) identificeert de anonieme zondige vrouw uit het bijbelse verhaal over de maaltijd bij Simon de Farizeër als Maria Magdalena. Het verhaal wordt verbeeld in dit handschrift. Een vrouw wast Jezus' voeten met haar tranen en dure olie, om ze vervolgens te drogen met haar haren. Maria Magdalena dankt haar weelderige haardos, al dan niet terecht, aan dit verhaal.

Engeland (waarschijnlijk Oxford), voor 1220
London, The British Library, Royal 1 D X, f. 4v

Zondige haren?

In haar harige pak met uitsparingen voor borsten en knieën is deze Maria Magdalena een wonderlijke verschijning. Ze heeft deze lichaamsbehandling overgenomen van de heilige Maria Egyptiaca, die op haar beurt schatplichtig is aan het middeleeuwse beeldtype van de wildevrouw. Dat het hier om Maria Magdalena gaat verraden de engelen om haar heen. Volgens de legende brengen engelen Maria Magdalena elke dag naar de hemel om daar de eucharistie te ontvangen. Het houten beeld vormde waarschijnlijk het centrale deel van een altaarstuk op een altaar gewijd aan Maria Magdalena, met gebeeldhouwde of geschilderde zijluiken.

Zwaben, ca. 1460-1480
Aken, Suermondt-Ludwig-Museum, SK034

Harige hemelvaart

Wie is hier afgebeeld: Maria Magdalena of Maria Egyptiaca? We zien het harige pak met uitgespaarde borsten en knieën dat hoort bij Maria Egyptiaca. Ze wordt gedragen door engelen: het voorrecht van Maria Magdalena. De transformatie van Maria Magdalena van een vrouw met lange haren tot vrouw met veel lichaamshaar vindt plaats vanaf de veertiende eeuw. In Duitsland zijn er talloze kunstwerken gemaakt voor aan Maria Magdalena gewijde kerken en altaren, waarbij zij dikwijls met deze typerende lichaamsbehaarung wordt verbeeld. Gezien de vervaardigingsplaats van dit paneel ligt het voor de hand dat we hier met Maria Magdalena van doen hebben.

Zwaben, 1490-1500
Aken, Suermondt-Ludwig-Museum, GK 471

Janneke Stegeman

De ene of de
andere Maria?

Nog een heilige met volledige lichaamsbeharings. Bij het beeld van de hemelvaart van Maria Magdalena zagen we al hoezeer Maria Magdalena op de minder bekende Maria Egyptiaca lijkt. De dames wisselen geregeld iconografische details uit, waarbij vooral de harige dracht favoriet is. Hoewel de zes engelen bij de legende over Maria Magdalena horen, gaat het hier kennelijk toch om Maria Egyptiaca. Onder deze prachtige miniatuur staat in rood geschreven 'Sancta Maria Egyptiaca'. Het gebed is aan deze heilige gewijd.

Getijdenboek van Charles le Clerc
Jean Le Tavernier, 1425-1450
Londen, The British Library, Additional 19416, f. 142

Verwarring

De wildeman en wildevrouw staan aanvankelijk voor alles wat onbeschaafd is en waar men ver van wil blijven. Vanaf het eind van de veertiende eeuw doet een nieuw beeld van de harige wezens opgang. Hun puurheid en onwetendheid worden geïdealiseerd. Zij kennen God niet, dus kunnen niet zondigen. Hun onschuld wordt benijdenswaardig. Hierdoor kunnen heiligen als Maria Magdalena en Maria Egyptiaca de harige outfit overnemen. Zoals wel vaker raken volkscultuur en religie met elkaar verweven. Dit fraaie beeldje was onderdeel van een kerkbank. Op het been is een restant te zien van een duiveltje, dat de onschuldige wildeman tracht af te weren.

Omgeving Familie Parler, Keulen, 1390-1400
Keulen, Museum Schnütgen, A 47

De onschuldige wildeman

Herodotus, een schrijver uit de vijfde eeuw voor Christus, is de eerste die de wildeman beschrijft. De wildeman is vies en harig en leeft in de bossen. Zijn prooien eet hij rauw. Hij kan niet praten, stoot vreemde klanken uit en kruipt op handen en voeten rond. In zijn *Historia* plaatst Herodotus de wildeman bij de wilde dieren. Dat zullen de schrijvers na hem overnemen, zoals in dit bestiarium uit de vijftiende eeuw. De passage over de wildeman is na die over apen geplaatst. De houding ten opzichte van de wildeman blijft gedurende de late middeleeuwen ambivalent.

Bestiarium
West-Frankrijk, ca. 1450
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 10 B 25, f. 9r

De onbeschaafde wildeman

Aan het kruis hangt de heilige Wilgefortis, een vrouw met een baard. Haar legende en verbeelding zijn verbonden aan de beroemde *Volto Santo* in de kathedraal van Lucca. Dit negende-eeuwse beeld geeft Jezus aan het kruis gekleed in een lang onderkleed weer. Het ongebruikelijke jurkachtige gewaad zet de middeleeuwen op het verkeerde been. Al snel doen verhalen over een vrouwelijke heilige met baard de ronde, die net als Jezus gekruisigd werd. Ze wordt Wilgefortis genoemd, afgeleid van *virgo fortis*, sterke vrouw.

Getijdenboek van Kunera van Leefdael
 Passiemeester van Maria van Gelre, ca. 1415
 Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 5 J 26, f. 191v

Vrouwelijke
baardheilige

Wilgefortis hangt hier niet - zoals gebruikelijk - aan een kruis. Ze is afgebeeld als martelares, staand en statig gekleed, met het attribuut van haar marteldood aan haar zijde. Wilgefortis is als christelijke Portugese prinses tegen haar zin verloofd met een niet-christelijke prins. Op de avond voor haar huwelijk smeekt ze God om een wonder, om niet te hoeven trouwen. De volgende ochtend wordt ze wakker met een baard. Haar verloofde vindt haar zo lelijk dat hij afziet van een huwelijk. Haar vader laat haar voor straf kruisigen, net als Jezus die zij zo vereert. Wilgefortis is in Nederland ook wel bekend als Ontcommer (niet meer kommeren, ontzorgster), en is de beschermheilige van mensen met liefdesverdriet of een ongelukkig huwelijk.

Gered door
een baard

De Bijbel schiet tekort in de laat-middeleeuwse behoefte aan details over het uiterlijk van Jezus, Maria en heiligen. Gelukkig circuleren er steeds meer legendes - *vitae* - waarin hun uiterlijke kenmerken staan beschreven. Ze krijgen letterlijk een gezicht. Zo komen ze veel dichterbij de gelovige. Contact is belangrijk: Jezus, Maria en heiligen kunnen als voorsprekers bemiddelen voor een plek in de hemel. Er ontstaan veel afbeeldingen van deze bemiddelaars waarin hun hoofd centraal staat. Zo kan de gelovige eindelijk oog in oog met ze staan.

Het HOOFD centraal

Vooral in Frankrijk circuleren in de late middeleeuwen talloze legendes over cefaloforen (zie ook nr. 36). Zo ook over de heilige Valérie. Na haar onthoofding wandelt zij met haar hoofd in haar handen naar de bisschop van Limoges, die haar bij leven tot het christendom had bekeerd. Valéries verering beperkt zich echter niet tot Limoges; dit spectaculaire beeld is waarschijnlijk afkomstig uit Nevers, zo'n 250 kilometer verderop.

Nevers, 1475-1500
Parijs, Musée du Louvre, Département des Sculptures,
RF 1519

Onthoofde
schoonheid

Dit is de heilige Dionysius van Parijs, ook wel bekend als Saint-Denis, de patroonheilige van de Franse hoofdstad. Hij is de bekendste cefalofoor. Cefalofooren zijn onthoofde heiligen die niet tevreden zijn met hun laatste rustplaats. Dankzij goddelijke interventie kunnen ze hun hoofd optillen en naar de gewenste begraafplaats wandelen. Volgens de legende loopt deze Dionysius in de derde eeuw van Montmartre naar wat nu bekend staat als de voorstad Saint-Denis.

Frankrijk, 1475-1500
Parijs, Musée de Cluny - Musée national du Moyen Âge,
Cl. 12383

Met het hoofd
aan de wandel

Aan de rechterkant danst Salomé verleidelijk voor koning Herodes. Als dank mag zij een wens doen. Aangespoord door haar moeder Herodias vraagt Salomé om het hoofd van Johannes de Doper. Johannes had kritiek op de verhouding van koning Herodes met Herodias. Links presenteert Salomé haar lugubere beloning op een schaal aan het paar. In 1206 wordt een relik van Johannes' hoofd naar Amiens gebracht. Er gebeuren verschillende wonderen dankzij dit kostbare overblijfsel van zijn schedel. Hierdoor ontstaat er een levendige cultus rondom Johannes' hoofdreliken.

Amiens, Garnerus de Morolio, Petrus de Raimbaucourt, ca. 1323
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 78 D 40, f. 108r

Het hoofd als trofee

Maar liefst dertien kerken en kloosters in Europa claimen in de late middeleeuwen overblijfselen van het hoofd van Johannes de Doper te bezitten. Interactie met zijn hoofd is belangrijk voor de middeleeuwse gelovige. Johannes is immers de neef van Jezus en treedt op als bemiddelaar bij het laatste oordeel. Zijn aantrekkingskracht is zo sterk dat geloofsgemeenschappen zonder directe toegang tot de hoofdreliëken deze via een kunstwerk gaan vereren. Dit gruwelijke exemplaar is gemaakt naar een ontwerp van de beroemde Vlaamse schilder Albrecht Bouts.

Atelier Albrecht Bouts, ca. 1500
Antwerpen, The Phoebus Foundation

Op een
presenteerschaal

Deze laatmiddeleeuwse Johannes-schotel wordt in 1772 aan de huidige eigenaar in Limburg geschonken. Voorwaarde voor de schenking is dat het beeld jaarlijks wordt meegedragen in een processie. Deze traditie wordt tot 2006 in stand gehouden. Vanaf de late middeleeuwen spelen dit soort schotels een rol in passiespelen. In een processie op Johannes' feestdag danst een jong meisje uit de parochie er als een soort Salomé omheen, of brengt de schotel dansend de kerk binnen bij aanvang van de viering.

Maasland (Maastricht?), 1500-1525
(beschildering 1600-1700)
Mechelen (Nederland), Parochie H. Johannes de Doper

Dansen met een hoofd

Dit is Veronica. Zij dankt haar naam aan de doek in haar hand, de *vera icon*, wat 'ware afbeelding' betekent. Volgens de legende geeft Veronica Jezus een doek terwijl hij het zware kruis draagt. Nadat hij zijn zweet en bloed heeft weggeveegd, blijft op de doek een afdruk achter van zijn gezicht. Deze legende ontstaat in de dertiende eeuw. Omdat de Bijbel het verlangen naar details over het uiterlijk van Jezus niet bevredigt, is het verhaal van de zweetdoek al snel mateloos populair. Een directe kopie van zijn gezicht: veel dichterbij Jezus kun je niet komen.

Brussel, 1475-1480
Utrecht, Museum Catharijneconvent,
aankoop met steun van de Vereniging Rembrandt, RMCC b321

Jezus' ware
gezicht

De Bijbel schiet voor veel middel-eeuwers tekort in hun behoefte aan informatie over het leven van heiligen. Allerlei andere documenten bieden uitkomst. Een ervan ziet u hier: *La Vengeance de Nostre Seigneur*, een verzameling wonderbaarlijke legendes rondom de Veronicadoek. Op deze pagina geneest Veronica met haar doek de zieke Romeinse keizer Vespasianus. Dit kostbare handschrift is afkomstig uit de beroemde boekencollectie van de Brugse familie Gruuthuse.

Frankrijk, 12e eeuw (brontekst), Philippe de Mazerolles, 1460 (manuscript)
Antwerpen, The Phoebus Foundation, f. 293

Veronica's wonderdoek

‘Zijn schoonheid overtreft die van alle mensenkinderen. Hij heeft een vlak en zeer glad voorhoofd. Zijn gezicht kent geen rimpels of onregelmatigheden en wordt gesierd door een bescheiden blos. Zijn neus en mond zijn volmaakt gevormd.’ Dit staat in een brief die omstreeks 1100 opduikt. Hij zou geschreven zijn door de Romeinse consul Lentulus. De brief, afgebeeld op het linker paneel, staat vol met details over het uiterlijk van Jezus en wekt de suggestie dat Lentulus hem heeft ontmoet. De tekst en het portret dat aan de hand van de beschrijving werd geschilderd, brachten Jezus voor de middeleeuwse gelovige heel dichtbij.

Zuid-Nederland, ca. 1490-1500,
Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMR s2

Bovenmenselijke schoonheid

Het is een vreselijk verhaal. De heilige Ursula wordt met haar 11.000 gezellinnen door de Hunnen bij Keulen in een hinderlaag gelokt. Alle meisjes worden afgeslacht. Wanneer in de twaalfde eeuw een Romeins grafveld wordt ontdekt, denkt men hun overblijfselen te hebben gevonden. De schedels en botten worden zorgvuldig in reliekhouders geplaatst. Deze relieken zijn een middel om heel dicht bij een heilige te komen en zo, indirect, dicht bij God. De reliekhouders zijn tegelijk portretbustes. Op deze manier krijgen de meisjes weer een gezicht.

Keulen, 1340-1350
 Utrecht, Museum Catharijneconvent, aankoop met steun van de
 Vereniging Rembrandt, RMCC b72

Hoofd in een hoofd

De middeleeuwse gelovige moet zich zo diep mogelijk inleven in de voorstelling van een kunstwerk. Deze emotionele participatie zal leiden tot eenwording met het goddelijke. Hoe menselijker en lichamelijker de verbeelding, hoe makkelijker het is voor de gelovige om zich ermee te identificeren. Iedereen heeft immers een lichaam. Dit inleven vraagt opperste aandacht en concentratie. In deze ruimte kunt u dit zelf ervaren. Hoogleraar cognitieve psychologie Stefan van der Stigchel, helpt u via de audiotour op weg.

LIJFELIJK geloven

Naakt en kwetsbaar zit Jezus op een steen in afwachting van zijn kruisiging. Hij oogt treurig, in zichzelf verzonken. Deze rustpauze is niet in de Bijbel terug te vinden. In de middeleeuwen worden in allerlei traktaten de vaak summiere bijbelverhalen over het lijden van Jezus aangevuld met extra scènes. De zogenaamde 'Jezus op de koude steen' is hiervan een voorbeeld. Vanaf de vijftiende eeuw wordt de voorstelling ingezet om het lijden van Jezus voor gelovigen invoelbaar te maken.

Oost-Nederland, 1500-1520
Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM bs692

Naakt en kwetsbaar

Naakt is in de middeleeuwen nooit zomaar naakt. Als een persoon zonder kleding is weergegeven, dan heeft dat een betekenis. Zodra er duidelijke geslachtsdelen zijn afgebeeld is er iets aan de hand, en dat is meestal niet veel goeds. Bij Jezus ligt dat anders. Naarmate de middeleeuwen vorderen groeit de aandacht voor zijn geslachtsdeel. Het is het ultieme bewijs dat hij volledig mens is geworden.

NAAKT met betekenis

Vanuit hedendaags perspectief is dit wellicht een ongemakkelijk tafereel. Een monnik houdt zijn hand tussen de benen van het kindje Jezus en tuurt in de richting van zijn genitaliën. Deze monnik, Bernardus van Clairvaux (1090-1153), was een bijzonder invloedrijk theoloog en schreef traktaten over de menswording van Jezus en zijn offer. Maar wat is Bernardus hier aan het doen? Door vast te stellen dat Jezus geslachtsdelen heeft, is onomstotelijk bewezen dat hij behalve God ook mens is.

Meester van het leven van Maria uit Wilten, 1465-1485
Keulen, Wallraf-Richartz-Museum, WRM 128

Bewijs van menswording

Op dit gewaad van een priester - een kazuifel - zijn verschillende borduursels aangebracht met scènes uit de kindertijd van Jezus. Op het bovenste borduursel wordt Jezus besneden. In de middeleeuwen krijgt deze ogenschijnlijk onbelangrijke bijbelse scène steeds meer aandacht. De besnijdenis toont aan dat Jezus een écht mens is, van vlees en bloed.

Zuid-Nederland, 1520-1530
Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t2715

Vlees en bloed

Aan de rok van Maria staat Jezus als peuter. De tuniek van het kind is tot boven de navel geopend en geeft hiermee goed zicht op de schaamstreek. In latere tijden heeft men het piemeltje eraf gehaald, hiermee totaal voorbijgaand aan de boodschap die ermee wordt uitgedragen: Jezus is naast God ook mens. Interessant is dat het beeldje mogelijk uit Antwerpen komt. Daar werd in de kathedraal de voorhuid van Jezus bewaard. Toen de priester het relik voor het eerst op het altaar plaatste, druppelden er drie bloeddruppels uit. Drie, het getal van de Vader, de Zoon en de heilige Geest. Geen twijfel mogelijk: dit moest wel de echte voorhuid van Jezus zijn.

Naast God ook mens

Omgeving Adriaen van Wesel (Utrecht), ca. 1480
 Utrecht, Museum Catharijneconvent, aankoop mogelijk gemaakt door de Vereniging Rembrandt (mede dankzij haar Schoufour-Martin Fonds en haar Mr. J.J.A.M Kennis Fonds), het legaat van vriend Koos Bogaards, de Vereniging Vrienden van Museum Catharijneconvent en bijdragen van vrienden en familie van oud-directeur Henri Defoer in verband met zijn 80e verjaardag, RMCC b316

Het zegeningsgebaar en de werldebol verraden de identiteit van dit kindje. Het is Jezus. In de late middeleeuwen worden dit soort beeldjes van het naakte Jezuskind volop gemaakt. De gespreide beentjes zorgen ervoor dat de toeschouwer een goede blik kan werpen op zijn piemeltje. Doelbewust, want iedereen moet weten dat Jezus volkomen mens is geworden, een man, met alles erop en eraan. Dit soort beeldjes was zeer geliefd in vrouwenkloosters.

Mechelen, 1500-1510
Utrecht, Museum Catharijneconvent, RMCC b194

Menselijk en mannelijk

Peter Raedts

Janneke Stegeman

Je zou van minder blozen. Een penis aan het spit waarbij het braadvet opgevangen wordt in een vagina-vormige schaal. Een vagina op stelten. Een boom met fallusvormige uitstulpingen waarin een gevleugelde vagina troont. Deze kleine loden of tinnen objecten lijken op de insignes die pelgrims uit bedevaartsplaatsen meenamen. Waar bij pelgrims-insignes de functie helder is, blijft dat bij deze plaatjes onduidelijk. Bieden ze bescherming tegen het kwaad? Verbeelden ze seksueel getinte verhalen of gezegden die wij nu niet meer kennen? Hoe dan ook, hun bestaan laat zien dat er in de middeleeuwse samenleving plaats was voor dit soort schunnigheden.

Verschillende insignes, ca. 1375-1450
Langbroek, Collectie Familie van Beuningen

Schunnige plaatjes

Hoewel er uit kerkelijke geschriften een ander beeld ontstaat, was de middeleeuwer zeker niet preuts. U ziet het goed: onderaan deze pagina plukt een kloosterzuster penissen uit een boom. Vanaf de dertiende eeuw ontstaat er veel literatuur die seksueel getint is, zoals de hier getoonde *Roman de la Rose*. Het blijft niet bij dit plaatje. Talloze scènes waarin kloosterzusters en penissen de hoofdrol spelen sieren de marges, als een soort stripverhaal. Welk verhaal er precies is afgebeeld blijft onduidelijk. Het moet om een verhaal gaan over lust en bedrog. Via de projectie op de achtergrond kunt u meer pagina's bekijken.

Lust en bedrog

Le Roman de la Rose. Guillaume de Lorris en Jean de Meung (auteurs), Parijs, 1200-1260, 1301-1310
Parijs, Bibliothèque Nationale de France, 25526, f. CVIv

Nog een tuniek die ver openvalt. Anders dan bij Jezus symboliseren geslachtsdelen hier juist schaamte en schande. In de Bijbel staat dat Noach op een dag teveel wijn drinkt en vervolgens naakt in zijn tent gaat liggen. Cham, zijn jongste zoon, ontdekt zijn vader naakt en in een obscene houding. Cham bespot hem. Zijn oudere broers tonen meer respect: met hun handen voor hun ogen brengen ze achteruitlopend een mantel naar Noach.

Utrecht, ca. 1430
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 78 D 38 I, f. 15v

Schaamtevol
naakt

Noachs oudste zonen doen erg hun best om niet naar hun kwetsbare, naakte vader te kijken. De dronken Noach is hier weinig verhullend afgebeeld. De schilder gunt ons een goede blik op zijn geslachtsdelen. De gedeeltelijke naaktheid van Noach wijst niet alleen op de schande van zijn dronkenschap. Ook zijn weerloosheid wordt hiermee benadrukt.

Guiard des Moulins, 1370-1380
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 78 D 43, f. 12v

Weerloos naakt

Linksonder ontvangt de auteur van dit boek inspiratie van God om te schrijven over het lijden van Jezus. Centraal in deze miniatuur staat het laatste oordeel. Jezus zit op een regenboog, vergezeld door zijn moeder Maria en Johannes de Doper. Eronder kruipen doden uit hun graf. Over hun leven moet nog een eindoordeel worden gevormd. Bovenin dragen engelen positief beoordeelde zielen de hemel in. Rechtsonder gaan de verdoemden naar de hel. De zielen van de overledenen zijn allemaal naakt, wat hun kwetsbaarheid benadrukt.

Horologium sapientiae
Henry Suso, Frankrijk, 1334-1337, illustraties ca. 1400
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 19, f. 1r

Kwetsbare zielen

De kleine, naakte figuren staan met hun voeten in het vuur. Ze bevinden zich niet in de hel, maar in het vagevuur. Dat is een plek waar de zielen van de overledenen enige tijd verblijven om te louteren. Pas als ze gereinigd zijn van hun aardse zonden, krijgen ze toegang tot de hemel. De tijd in het vagevuur kan verkort worden met aflaten en gebeden door nabestaanden. Ook in deze schildering benadrukt de naaktheid van de figuren hun kwetsbaarheid.

Meesters van Hugo Jansz. van Woerden,
De Zwarte-ogen-meesters, Zuid-Nederland, 1450-1500
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 F 31, f. 138r

Naakte loutering

Deze miniatuur verbeeldt het bijbelse verhaal van koning David en Batseba. David hangt uit het raam en ziet de badende Batseba. Hij laat haar halen en brengt de nacht met haar door. Niet veel later blijkt Batseba zwanger. Het verhaal bezorgt theologen kopzorgen. Over intenties is de Bijbel niet duidelijk: is er sprake van verleiding of verkrachting? De scène is vaak afgebeeld in middeleeuwse boeken. Batseba wordt hierin ook heel uiteenlopend verbeeld; soms gruwelijk verleidelijk, soms hulpeloos. In deze miniatuur blijft de schuldvraag in het midden.

Troyes, 1480-1490
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 G 8, f. 93r

#metoo?

Dit is Job. Om Jobs geloof te testen krijgt de duivel vrij spel. Binnen de kortste keren is Job zijn vrouw, kinderen, huis en bezit kwijt. Ziek belandt hij op een mesthoop, waar de dorpelingen hem komen bespotten. Dit is het moment dat Job op zijn allerkwetsbaarst is. Zijn naaktheid onderstreept die kwetsbaarheid. Hij blijft God echter trouw. Ziekte werd in de middeleeuwen vaak gezien als straf voor een zondig leven. Bij Job is het echter anders: ondanks zijn ziekte en kwetsbaarheid is hij uiterst standvastig en hierom wordt hij vereerd.

Frankrijk, 1490-1500
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 133 E 12, f. 98r

Kwetsbaar naakt

Niets is zo vertederend als een moeder die haar kind de borst geeft. Daarom zijn afbeeldingen van *Maria lactans* (de voedende Maria) ook zo geliefd: de herkenning is groot. De borst voedt, de borst houdt in leven. Dit thema gaat in de middeleeuwen een eigen leven leiden. Er circuleren tal van wonderverhalen waarin Maria's borsten een grote rol spelen. Zonder de context van tijd en plaats roepen deze afbeeldingen mogelijk verbazing op. Voor de gelovige in de middeleeuwen is het duidelijk: Maria, haar borsten en haar melk redden ons.

Wonder- BORST

Maria groeit - na Jezus - uit tot de meest verbeelde figuur in de kunst van de late middeleeuwen. In de Bijbel komt zij echter minimaal voor. In de vierde eeuw wordt Maria erkend als 'moeder Gods': ze is moeder van Jezus als mens én als God. Ze wordt in vele gedaantes vereerd: als maagd, bruid en koningin. Pas in de late middeleeuwen verschuift de focus naar haar menselijke kant en ontstaat het tot vandaag de dag zo iconische beeld: Maria als moeder van het kindje Jezus.

Maasland, 1360-1380
Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM bs765

Koningin en
moeder

In lijn met de groeiende aandacht voor Maria's menselijke kant ontstaat een nieuw beeldtype in de kunst: Maria die haar kindje Jezus borstvoeding geeft (*Maria lactans*). Haar melk houdt Jezus in leven. Daarom wordt Maria's melk in de middeleeuwen heel belangrijk. Ziet u de onnatuurlijke positie van Maria's borst? De borst wordt centraal gesteld: geïsoleerd en goed zichtbaar. Alle aandacht moet uitgaan naar de borstvoeding.

Utrecht, 1500-1510
Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM bh444

Borst centraal

Op dit paneel wordt de voedende Maria vergezeld door twee musicerende engelen. Gulzig grijpt Jezus naar haar ontblote borst, die zich centraal op haar borstkas en bijna ter hoogte van haar hals bevindt. De kunstenaar moet dit expres zo hebben verbeeld. Door de merkwaardige, maar centrale plek van de borst is de aandacht van de gelovige er meteen op gericht. Maria's borst is ontdaan van enige vorm van seksualiteit. De borst is de bron van moedermelk, cruciaal om een baby in leven te houden.

Kopie naar Robert Campin, 1480-1500
Antwerpen, The Phoebus Foundation

Voeden als
halszaak

Maria is in deze fraaie monumentale sculptuur elegant en kostbaar, maar simpel gekleed. Haar blik en houding zijn sereen. Hoe anders dan het kindje Jezus, dat vol leven aanvalt op de borst van zijn moeder. Maria's borst hangt heel natuurlijk uit haar jurk. Het geven van borstvoeding is in de middeleeuwen naast noodzakelijk heel gangbaar, zowel thuis als in het openbaar. Dit maakt Maria voor gelovigen erg toegankelijk. Juist door haar menselijkheid kunnen gelovigen zich makkelijk met haar identificeren.

Neder-Oostenrijk, ca. 1380
Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum, Pl.O.2387

Het voedende lichaam

In de late middeleeuwen worden veel van dit soort ivoeren beeldjes gemaakt. Ze bieden een handzaam alternatief voor de grote houten en stenen beelden in kerken. Door hun formaat zijn ze ideaal voor privédevotie. Om het belang van Maria's borstvoeding te benadrukken haalt de ivoorsnijder haar borst los van haar lichaam en plaatst hem in haar hand.

Ile-de-France, 1350-1400
Utrecht, Museum Catharijneconvent, StCC b30

Maria lactans
Frankrijk, 1350-1400
Antwerpen, The Phoebus Foundation

Borst in hand

De Mariadevotie krijgt een impuls vanuit de cisterciënzerorde. Deze kloostergemeenschap bouwt voort op het gedachtengoed van Bernardus van Clairvaux (1090-1153). Deze invloedrijke monnik had weinig op met zijn tijdgenoten die begrip van het goddelijke probeerden te verkrijgen via een rationele theologie. Bernardus predikt een persoonlijk geloof, met Jezus als rolmodel en Maria als bemiddelaars tussen hemel en aarde. Zijn Mariadevotie neemt toe door verschillende visioenen waarin Maria aan hem verschijnt. Het meest bekende is hier afgebeeld.

Geert Grote (auteur); Meester van de Bostonse Stad Gods (illustrator), 1470
Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM h19

Een Mariavisioen

Wat gebeurt er als je drinkt van dezelfde melk als Jezus? Bernardus van Clairvaux weet het antwoord. Een van de legendes over Bernardus gaat over het visioen waarin Maria aan hem verschijnt als hij ziek is. Uit Maria's borst komt een straaltje melk dat landt op de lippen van de zieke theoloog. Hij geneest meteen.

Meester van Delft, ca. 1500
Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM s59

Wondermelk

Bernardus smeekt Maria in een gebed 'toon uzelf als moeder', waarop zij antwoordt 'kijk maar' en haar moedermelk in zijn mond spuit. In een variant van de legende bidt Bernardus zo lang tot Maria dat zijn lippen droog worden. Maria krijgt medelijden en geneest de kloven met haar melk. Hoewel Bernardus leefde in de twaalfde eeuw, is deze scène in een modieuze, laat vijftiende-eeuws interieur geplaatst. Zo wordt het wonder heel dicht bij de belevingswereld van de laatmiddeleeuwse toeschouwer gebracht.

Monogrammist I.A.M. van Zwolle, 1470-1485
Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-1093

Eigentijds melkwonder

Soms kiezen kunstenaars ervoor om de melk niet in het gezicht van Bernardus terecht te laten komen. Op dit imposante paneel knielt hij voor Maria neer. Melk spuit uit haar borst. De melkstraal, die hier extra kracht lijkt te hebben doordat de kleine Jezus op de borst van zijn moeder drukt, verdwijnt langs de schouder van Bernardus in de ruimte. Ook hier is de borst waarmee Maria haar melk geeft centraal gesteld. Haar andere borst ontbreekt volstrekt; van anatomische correctheid is geen sprake.

Omgeving Meester van Sint Goedele, 1475-1500
Keulen, Wallraf-Richartz-Museum, Dep. 415

Krachtige straal

Maria zit onder een luifel van Venetiaans fluweel; de meest kostbare stof in de vijftiende eeuw. Bernardus is gekleed in het habijt van zijn orde. Het boek in zijn hand is ongetwijfeld de cisterciënzer orderegel. De melkstraal raakt de lippen van Bernardus precies op het moment dat hij in gebed Maria vraagt om haar moederschap aan hem te tonen. Maria en Jezus zijn, op hun aureolen na, heel menselijk afgebeeld. Op de achtergrond is een eigentijds landschap zichtbaar. Door dit alles komt de voorstelling heel dichtbij.

Vlaanderen, ca. 1480
Luik, Het Grand Curtius, GC.REL.05a.1937.34054

Intiem

De symboliek van Maria's moedermelk was voor de middeleeuwer heel toegankelijk. Moedermelk was namelijk van onschatbare waarde. De sterfte in het kraambed is hoog en alternatieven voor moedermelk bestaan nog niet. Voor weeskinderen en door de elite wordt een beroep gedaan op minnen. In deze schildering wordt de borst van een jonge min getest op melkproductie. 'Knijp in meerdere borsten' schrijft dit Frans medisch handboek voor. 'Die met de grootste melkstraal moet je kiezen!'

Recueil de traités de médecine et Image du monde,
Tacuinum Sanitatis (Regime du Corps)
Jean Picart (auteur), 1300-1400
Parijs, Bibliothèque Nationale de France, Français 12323, f. 97r

Borsten testen

Bernardus is niet de enige die geraakt wordt door de melk van Maria. In de miniatuur geneest een aan lepra lijdende monnik door een straaltje van Maria's melk. De auteur van dit boek, Gautier de Coincy (1177-1236), had net als zijn tijdgenoot Bernardus van Clairvaux een sterke devotie voor Maria. Hij schreef vele gedichten over de talloze wonderen die zij verrichtte. Gautiers gedichten waren licht humoristisch en minder zwaarmoedig dan de teksten van Bernardus. Voorzien van populaire middeleeuwse melodieën waren ze geliefd bij een groot publiek.

Miracles de Nostre Dame
 Gautier de Coincy (auteur), Jean de Senlis, Fauvel Meester
 (illustrators), 1327
 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 71 A 24, f. 42v

Medicinale melkstraal

Ook hier profiteert een zieke man van de melk uit de borst van Maria. De verhalen uit de *Miracles de Nostre Dame* van Gautier de Coincy waren enorm populair en werden zowel binnen als buiten de kloostermuren gelezen. De afbeeldingen werden veelvuldig gekopieerd naar getijdenboeken, zoals in dit exemplaar. Mediterend bij de afbeelding hoopt de gelovige dat een dergelijk wonder ook hem of haar ten deel valt.

Getijdenboek van Neville of Hornby
Engeland (Londen?), 1325-1350
Londen, The British Library, Egerton 2781, f. 24v

Melkmirakel

In de kleine schildering is de zondeval te zien. Adam en Eva eten volgens dit bijbelse verhaal van de boom van kennis van goed en kwaad. Dit gaat tegen hun afspraak met God in. God straft ze door zonde en pijn in de wereld te brengen: vrouwen zullen hun zwangerschap als zware last ervaren en mannen moeten hun leven lang zwoegen voor voedsel. De initiaal toont Adam en Eva vlak voor het eten van de verboden vrucht. Anders dan bij nr. 71 en 72 zijn zij niet afgebeeld met duidelijk zichtbare geslachtskenmerken. Hun naaktheid verwijst naar de onschuld die zij een moment later zullen verliezen.

Utrecht, 1455-1460
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 135 E 40, f. 32r

Geslachtsloze
onschuld

Ongemakkelijk staan ze naast de boom van kennis van goed en kwaad. Zojuist hebben Adam en Eva tegen Gods wil van de verboden vrucht gegeten. In deze initiaal bedekken zij hun geslachtsdelen uit schaamte. Eva is met loshangend haar en volle, duidelijk zichtbare borsten uitgebeeld. De schilder wil hiermee duidelijk maken dat Eva schuldig is: haar vrouwelijkheid heeft de arme Adam verleid tot het eten van de verboden vrucht.

Zwarte-ogen-meesters, Noord-Nederland, 1480-1500
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 135 E 19, f. 31r

Eva als
verleidster

Dit is wel een hele sensuele Eva. Met haar lichaam in een verleidelijke curve houdt ze een vrucht suggestief voor haar borst en biedt Adam een andere aan. Na de eerste hap grijpt Adam naar zijn keel. Uit zijn hele houding spreekt spijt: dit was niet de bedoeling. Theologen wijzen Eva aan als verantwoordelijk voor de zondeval. De naaktheid wordt in dit handschrift ingezet om deze boodschap te verduidelijken. Let ook op de slang, wiens gezicht erg op dat van Eva lijkt. Het moge duidelijk zijn: Eva is het kwaad, Adam kan er niets aan doen.

Guiard des Moulines, Parijs, 1371-1372
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 10 B 23, f. 10r

Verleidelijke
borsten

Hier ziet u het martelaarschap van de heilige Agatha. Deze knappe jongedame weigert om de minnares van een niet-christelijke landvoogd te worden. Een gruwelijke marteling waarbij haar borsten worden afgesneden volgt. Ze sterft uiteindelijk aan haar verwondingen. Had Agatha de kwellingen overleefd dan was haar een heel belangrijke rol ontnomen: moedermelk geven aan een kind.

Getijden van Filips van Bourgondië
Jean Miélot, Jean le Tavernier, Oudenaarde, 1450-1460
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 F 2, f. 278r

Ontnomen rol

Deze scène toont hoe er in de late middeleeuwen werd gedacht over het laatste oordeel. Jezus zit als rechter met zwaard en lelietak, verwijzend naar zijn rechtvaardigheid en barmhartigheid. Grote angst had men in de middeleeuwen voor dit moment. Het kon immers slecht voor je uitpakken en dan wachtte de hel. Als bemiddelaars knielen Maria en Johannes de Doper voor Jezus neer. Waarom toont Maria juist nu haar borst? Zo herinnert ze Jezus eraan dat ook hij mens is geweest en aan haar borst heeft gedronken.

Meester van de Delftse halffiguren, Delft, 1460-1480
Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 135 E 22, f. 73v

Zoals jij uit mijn
borst dronk

‘Omdat jij aan deze borst hebt gedronken, mijn zoon, vraag ik daarvoor om genade’. Maria vraagt Jezus barmhartig te zijn voor Magister Mengot, de opdrachtgever van dit paneel, die geknield linksonder is afgebeeld. Jezus vraagt daarop aan God: ‘Zie mijn wonden, vader, doe wat mijn moeder je vraagt te doen’. Melk en bloed moeten redding brengen. Maria en Jezus treden op als bemiddelaars, zodat Magister Mengot toegang zal krijgen tot het paradijs.

Meester van het hoogaltaar van de St. Jakobskerk in
Neurenberg, 1370
Heilsbronn, Münster Heilsbronn

Genade via borst
en wond

Bloed en moeder- melk

Het bloed van Jezus kan krachtig uit de wond stromen, of met een forse straal uit de wond geknepen worden. Het kan in een elegant patroon over zijn hele lichaam zijn verspreid. Engeltjes met kelken in hun handen kunnen verwoede pogingen doen om het kostbare bloed op te vangen. Deze zeer lichamelijke details dienen een doel. Ze visualiseren de boodschap dat het bloed van Jezus is vergoten om de mensheid te redden. Ook Maria's melk is van belang. Het kindje Jezus werd ermee gevoed. Zieken zouden met haar melk miraculeus kunnen worden genezen. En het tonen van haar borst moet Jezus en God mild stemmen bij het laatste oordeel. Wat zou er gebeuren als deze krachten samenkomen?

De schildering op deze luiken toont de ultieme redding. Met een grote boog landen Jezus' bloed en Maria's melk in een fontein. Engelen tappen de vloeistof er gretig uit en storten het over zieltjes van overledenen die uit de aarde omhoog kruipen. Jezus' bloed kon al redding bewerkstelligen en Maria's melk leven geven, een mix van deze twee vloeistoffen vormt het ultieme middel tot verlossing. Zo maakt de schilder duidelijk dat bloed en melk de zondige mens reinigen, zodat hij de hemel kan betreden. Juist de menselijke eigenschappen van Jezus en Maria zorgen voor de goddelijke genade. Zonder menselijk lichaam geen redding.

Meester van de Aanbidding te Antwerpen, 1520
Antwerpen, The Phoebus Foundation

Fontein van het eeuwige leven

Woordenlijst

Apostel

Een van de twaalf volgers van Jezus. In breder verband ook een persoon die door Jezus is uitgezonden om het christelijk geloof te verspreiden.

Ascese

Streng en vrome levenswijze, onthouding van alle aardse genoegens, om dicht bij het goddelijke te komen.

Drie-eenheid

Volgens de christelijke geloofsleer is God drie personen: de Vader, de Zoon en de heilige Geest. De drie entiteiten bestaan afzonderlijk van elkaar, maar vormen één en dezelfde God.

Eucharistie

Ritueel waarbij volgens de katholieke leer tijdens de viering brood en wijn in het lichaam en bloed van Jezus veranderen, dat door gelovigen wordt geconsumeerd.

Getijdenboek

Boek gebruikt voor privédevotie. Het bevat gebeden die op vaste tijden van de dag worden uitgesproken.

Iconografie

Letterlijk: beeldbeschrijving.

De omschrijving en de diepere betekenis van het onderwerp en de details in een kunstwerk.

Moderne Devotie

Een religieuze beweging die opkwam in de veertiende eeuw, waarbij de geloofsbeleving in het teken staat van soberheid, meditatie, gebed, inkeer en persoonlijke inleving in het leven en lijden van Jesus. Gelovigen worden verantwoordelijk gehouden voor hun eigen zielenheil.

Mystiek

Sterk verlangen naar innige verbondenheid met God en (zoektocht naar) begrip van goddelijke mysteries.

Mysticus

Iemand die zich bezighoudt met goddelijke mysteries. Veel mystici hebben visioenen waarin mystieke zaken zich aan hen openbaren.

Nieuwe Testament

Vormt samen met het Oude Testament de Bijbel. In het Nieuwe Testament worden de daden en woorden van Jezus en zijn navolgers beschreven.

Oude Testament

Vormt samen met het Nieuwe Testament de Bijbel. Het bestaat uit een verzameling joodse boeken, die door christenen zijn overgenomen. De teksten dateren van voor de christelijke jaartelling en behelzen de geschiedenis van het Joodse volk, uitspraken van profeten, wetboeken, poëzie en boeken met liederen en spreuken.

Passiewerktuigen

Voorwerpen die gebruikt zijn bij de lijdensweg van Jezus, van zijn geseling tot aan zijn kruisiging.

Personificatie

Het weergeven in de beeldende kunst van een abstract begrip in meestal een menselijke gedaante. De personificatie heeft doorgaans een of meerdere attributen bij zich waardoor duidelijk is wie is verbeeld.

Privédevotie

Geloofspraktijk in private context, vaak thuis, onderweg of in een kapel. Voorstellingen van Jezus, Maria of heiligen dienen ter opwekking van vroomheid.

Psalter

Liturgisch boek met psalmen, ofwel religieuze liederen. Het wordt door geestelijken en gelovigen gebruikt.

Stigmata

Wonden op handen, voeten en in de zijde – de kruiswonden van Jezus – die enkele christenen ontvingen dankzij hun extreme vroomheid en navolging van Jezus.

Transsubstantiatie

De verandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van Jezus tijdens de eucharistieviering. Hiermee wordt het moment van de transitie aangeduid.

Thuis nagenieten?

Bezoek onze website voor nog meer bijzondere verhalen over de objecten en thema's in de tentoonstelling. Via <https://www.catharijneconvent.nl/tentoonstellingen/museum-aan-huis/> bieden we verhalen, podcasts en filmpjes met specialisten aan.

Verwacht!

Verwacht: *Maria Magdalena*
18 februari t/m 29 augustus 2021

Maak kennis met de mysterieuze Maria Magdalena. Van kroongetuige van de wederopstanding van Jezus tot symbool voor de #metoo beweging. Iconische topstukken ontrafelen de beeldvorming rond Maria Magdalena door de eeuwen heen. Een must see komend voorjaar!

